

Q U E E S T E 21

2014/2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Naar aanleiding van ... / Apropos of ...

Stoute woorden

VEERLE FRAETERS

Naar aanleiding van: Martine Veldhuizen, *De ongetemde tong. Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige woorden in het Middelnederlands 1300-1550*. Hilversum: Verloren, 2014. 197 p., ISBN 987-90-8704-410-7, prijs: €2,-.

Op 30 oktober 2013 promoveerde Martine Veldhuizen aan de Universiteit Utrecht met een studie over laatmiddeleeuwse visies op schadelijk spreekgedrag zoals die naar voren komen in een select corpus van Middelnederlandse moraaltheologische, profaan-ethische en juridische bronnen tussen 1300 en 1550. Het boek dat hier besproken wordt, is de handelseditie van het doctorale proefschrift. Het is een proefschrift 'nieuwe stijl', en dat niet enkel vanwege de korte lengte (156 pagina's, bijlagen niet meegeteld) en de zakelijke rapportering. De gemaakte keuzes – met name de keuze voor een historisch-antropologische vraagstelling, voor een louter thematisch gedreven lectuur van de bronnen, en voor een vogelperspectief waarbij de individuele teksten opgaan in de groep waarin ze in het kader van het onderzoek worden ondergebracht – hebben geleid tot een eclips van vertrouwde literair-historische bekommernissen als auteur en ontstaansmilieu, doelpubliek en functie, genre en stijl, bronnen en overlevering. Ook de optie om analyse en synthese te verwoorden in een hedendaags taaltheoretisch vocabularium, is innovatief. Het mag duidelijk zijn: dit boek is niet gegroeid binnen de begrensde schoot van de medioneerlandistiek en de beschutte context van de directe promotor-promovendus-relatie, maar is een kruisbestoven vrucht uit de nieuwe, weidse onderzoekswereld die de hedendaagse junior researcher met zijn rugzakje vol vouchers wordt verwacht te gaan verkennen en waar hij zich vrijmoedig crossdisciplinair schoolt.

In het eerste hoofdstuk 'Inleiding' geeft Veldhuizen een korte schets van het onderzoeksveld van de middeleeuwse visies op spreken, een veld dat gemarkeerd werd toen de Franse mediëvist Le Goff (1964) voor de periode 1000-1300 een preoccupatie met de leugen signaleerde, en dat exponentieel is begonnen groeien toen de Italiaanse mediëvisten Casagrande en Vecchio (1991) het concept 'zonden van de tong' detecteerden in dertiende-eeuwse Latijnse moraaltheologische literatuur. Voor de Lage Landen is het onderzoek vooralsnog beperkt. Recent bestudeerden historici Jan Dumolyn en Jelle Haemers in een brede waaier van volkstalige bronnen politiek gekleurde visies op gezagondermijnende *murmuringhen*.¹ Eerder verkende Veldhuizens promotor Paul Wackers in zijn proefschrift en in enkele artikelen visies op goed en fout spreekgedrag in diverse brontypen. Het is dit onderzoek naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag dat promovenda Martine Veldhuizen grootschalig heeft aangepakt.

Uitgaande van de bevindingen van Wackers, die naast enige verschillen vooral veel overlap had onderkend in visies op goed en fout spreekgedrag in discursieve, fictionele en juridische Middelnederlandse teksten, kiest Veldhuizen voor een domeinvergelijkend onderzoek 'met als doel een domeinoverstijgend discours te ontwarren' (p. 10). De drie velden die ze onderscheidt zijn (1) het kerkelijke domein zoals dat tot uiting komt in een corpus Middelnederlandse moraaltheologische teksten die schatplichtig zijn aan de *Summa vitiorum* (1236) van de dominicaan Guillelmus Peraldus, (2) het profaan-ethische domein dat gerepresenteerd wordt door Middelnederlandse teksten die op een of andere wijze ge-

1 Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "A bad chicken was brooding". Subversive speech in late Medieval Flanders', in: *Past and present* 214 (2012), 69-96.

relateerd zijn aan het oeuvre van de Italiaanse jurist Albertanus van Brescia (gest. 1251), en (3) het juridische domein waarvoor Veldhuizen een rechtzaak uit 1480 over een *plurade* (belediging) als centrale bron gebruikt, aangevuld met scheldwetten uit vijftien lokale wetboeken. Het gaat alles samen om een groot aantal teksten uit diverse regio's uit de Lage Landen die dateren uit 1300–1550, een periode die in het kader van dit onderzoek monolithisch wordt benaderd als 'laatmiddeleeuws'.

De herhaalde doelstelling om 'naar een overkoepelend discours te zoeken' (p. 11) motiveert Veldhuizen door te verwijzen naar Stephen Greenblatt die stelt 'dat opvattingen van de ene cultuuruiting kunnen overgaan naar de andere' en dat er 'altijd sprake [is] van een wisselwerking tussen uitdrukkingsmiddelen van verschillende domeinen' (p. 15). Zowel de verwijzing naar de *renaissancist* Greenblatt, als de optie om exclusief te zoeken naar 'in hoeverre er sprake [is] van een overkoepelend discours in de drie domeinen' (p. 22) heeft mij bevreemd. Had de verkennende studie van Wackers (1994) niet al aangetoond dat er een overkoepelend discours bestaat en krijgt het hele onderzoek dan niet een *post factum* karakter? En weet niet elke mediëvist en medioneerlandicus dat de diverse maatschappelijke velden die de (vroeg)moderne samenleving kenmerken – filosofie en wetenschap, politiek en recht, economie en cultuur – in de middeleeuwen nog niet ten volle zijn geëmancipeerd uit het meta-domein van de religie, en dat bijgevolg opvattingen uit andere dan het strikt religieuze veld altijd mee gekleurd zullen zijn door religieuze taal en theologische moraal?² Ware het dan niet logischer geweest om, uitgaande van dit mediëvistische gedeelde weten, zich af te vragen of, en in hoeverre dan, noties over spreekgedrag in laat-middeleeuwse volkstalige teksten enerzijds nog wel, en anderzijds niet meer, bepaald wor-

den door religieuze taal en moraal? Zo'n vraagstelling had mooi aangesloten bij eerder medio-neerlandistisch onderzoek dat heeft aangetoond dat vanaf de veertiende eeuw een proces op gang komt waarbij de tekstproductie zich ontvoogdt van de clericale ruimte, en migreert naar nieuwe velden waar ruimte is voor opvattingen die minder of niet door religie worden bepaald?³ In hoeverre, hoe, en in welke type teksten manifesteert dat proces van autonomisering zich in het corpus dat Veldhuizen heeft samengesteld voor haar onderzoek naar visies op spreekgedrag? Zulk een omkering van de vraagstelling – geen zoektocht naar een overkoepelend discours, maar een zoektocht naar sporen, in de laat-middeleeuwse lekenethiek en rechtspraak, van uit het religieuze discours geëmancipeerde visies op schadelijk spreekgedrag – zou naar mijn aanvoelen relevantere resultaten hebben opgeleverd. Nu zijn de bevindingen van het comparatieve onderzoek dat in de hoofdstukken 6 en 7 wordt gepresenteerd en waar ik hieronder nog op terugkom, weinig opzienbarend: 'Uit het onderzoek is gebleken dat er inderdaad gesproken kan worden van een overkoepelend discours tussen de domeinen' (p. 148).

In het tweede hoofdstuk 'Achtergronden en methoden' wordt uitgelegd hoe het bronnen-corpus zal worden geanalyseerd. Eerder dan voor 'de gebruikelijke close reading' kiest Veldhuizen voor een taaltheoretisch instrumentarium omdat 'dit kan helpen om teksten scherper te analyseren en nieuwe patronen zichtbaar te maken' (p. 11). De basis wordt gevormd door de *speech act* theorie van Austin en Searl, aangevuld met modellen die toelaten om de concrete communicatiesituatie en socio-culturele verschillen beter te kunnen verrekenen: de coöperatieprincipes van Grice voor geslaagde communicatie (maxime van kwaliteit, van kwantiteit etc.), de *face strategies* van Goffman, Brown en Levinson, en de spreek-

2 De dominantie van de religieuze metataal en de daaruit voortvloeiende polysemie van middeleeuwse teksten is naar mijn mening nog steeds het meest pregnant verwoord in Aron J. Gurevich, 'Introduction: the "world picture" of medieval man', in: Idem (red.), *Categories of medieval culture*. Londen e.a.: Routledge, 1972, 1–24.

3 Ik volsta hier met twee evidente verwijzingen: Jo Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Midde nederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1994 en Frits van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300–1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2014. Precies naar deze twee studies verwijst Veldhuizen ook zelf heel kort in haar slotbespreking (p. 147).

situatie-variabelen (gender, sociale status, etc.) van Hymes. Omdat middeleeuws spreken naast sociaal handelen ook religieus handelen kan zijn en woorden een effect kunnen hebben op het zielenheil, introduceert Veldhuizen naast de term *face-threatening acts* (Brown en Levinson) de variant *grace-threatening acts* – een treffende term die wat mij betreft school mag maken. Met een op basis van voormelde modellen ontworpen analytisch apparaat wil Veldhuizen voor haar drieledige corpus de volgende vragen beantwoorden: wat zijn de schadelijke effecten van bepaalde woorden?; op wie zijn ze van toepassing?; welke maximes (Grice) worden overschreden?; in hoeverre spelen *face-* en *grace-threatening acts* een rol?; welke variabelen in de spreksituatie zijn relevant? De discoursanalyse van de concrete tekstpassages wordt minder gedetailleerd aan de lezer voorgesteld. Veldhuizen signaleert dat wordt gelet op metaforen voor schadelijk spreekgedrag, op binaire opposities, en op vermelde categorieën en subcategorieën (bv. leugen, leugen om bestwil). Achteraan in bijlage 1 is het formulier opgenomen aan de hand waarvan Veldhuizen haar bronnen heeft benaderd. Ik zou dit analysemodel de grote meerwaarde van Veldhuizens studie durven noemen. Het is een instrument dat ons inderdaad kan helpen om een tekst scherper en systematischer te analyseren en ik zal er bij toekomstig onderzoek graag naar teruggrijpen ter inspiratie.

Voor een tekst of een kleine groep teksten lijkt het formulier me goed bruikbaar. De concrete toepassing ervan op een groot bronnencorpus zoals dat van Veldhuizen er een is, blijkt echter allesbehalve evident. De structuur van het formulier is in de hoofdstukken 3. 'Zondige woorden', 4. 'Onvertogen woorden' en 5. 'Misdadige woorden' goed te herkennen op macroniveau, maar binnen de verschillende alinea's liep onderhavige lezer verloren in een mistig gestructureerd, weinig coherent en niet kritisch navolgbaar onderzoeksverslag. Ik kreeg geen vaste greep op de impliciete logica achter de distributie van de informatie. Natuurlijk past de behandeling van de in *Spiegel der sonden* voorkomende metafoor van de spreker die zijn tong niet kan beheersen als een stad zonder muren (p. 59) prima onder het kopje '3.4.1. *Grace-threatening* en *face-threatening*

voor de spreker', maar had ze niet ook vermeld kunnen of zelfs moeten worden in '3.3.1. De verbeelding van schadelijke effecten' en in '3.3.3. Het beheersen van de tong'? Ik begrijp dat Veldhuizen, doordat ze met een groot corpus werkte, tekstpassages te over had en kon kiezen om voor elk kopje de krenten uit de pap te presenteren: hier wat meer passages uit *Des coninx summe* en uit Delfts *Tafel van den kerstenen ghelove*, daar wat meer uit *Spiegel der sonden* en het *Cancellierboek*. Ik besef daarnaast dat elke cultuurhistorica/us of taalkundige die een punt probeert te maken op basis van een groot corpus aan bronnen, op een gelijkaardige wijze dient te werken. Zij dient er daarbij echter voortdurend over te waken dat zij het vertrouwen van de kritische lezer behoudt. Dat is in dit geval niet gelukt. Al ben ik me ervan bewust dat mijn frustratie mede veroorzaakt kan zijn door mijn eigen bril, bepaald als die is door een historisch-letterkundige vorming en door jarenlang tekst- en contextgericht onderzoek. Wellicht mis ik daardoor de nodige gulheid ten opzichte van thematisch onderzoek op een grootschalig corpus.

Zoals door de auteur aangekondigd, wordt het onderzoek niet in historische maar in actuele termen geformuleerd. De noties komen in de eerste plaats uit de sociolinguïstische modellen die in hoofdstuk 2 werden voorgesteld, en daarnaast ook uit andere disciplines en uit het algemene hedendaagse taalgebruik. Enerzijds is dat prettig, want de lezer voelt zich meteen betrokken wanneer hij begrippen uit de eigen tijd herkent – bv. het binair paar 'dader – slachtoffer' uit de sociale psychologie –, maar anderzijds roepen ze vaak vragen op omdat ze intuïtief worden gehanteerd, zonder definitie en kadering, en vooral: zonder dat de correspondentie met middeleeuwse categorieën en Middelnederlandse termen wordt geëxpliciteerd. Spijtig is verder dat de aangekondigde meerwaarde van de taaltheoretische concepten nergens duidelijk wordt. In feite beperkt Veldhuizen zich tot weinigzeggende Griceaanse parafrasen van wat al duidelijk is (in de lijn van 'liegen is een overschrijding van de maxime van de kwaliteit, kletsen van de maxime van de kwantiteit') en tot de benoeming van hier en daar een oude metafoor in nieuwe termen. Zo wordt over het bovenvermelde Bijbelse

beeld van de stad zonder muren (Spreuken 25, 29; proza–*Spiegel der sonden* kolom 246, r. 26–34) gezegd dat het ‘goed aansluit] bij de door Lakoff en Johnson geformuleerde ‘container-metafoor’, een begrip dat zij ontleenden aan de antropologie’ (p. 60). Op zich zeker boeiend, maar van een echte meerwaarde voor het onderzoek kan men bij dit soort eenvoudige equaties toch niet spreken. Hoe belangrijk de verdieping in taaltheoretische modellen voor Veldhuizen ook geweest mag zijn om tot de constructie van haar analysemodel te komen, voor de toepassing ervan is de sociolinguïstische vakterminologie niet noodzakelijk. Eerder dan ze in te zetten als *make-up*, zou ik de taaltheoretische concepten in het onderzoeksverslag in de hoofdstukken 3 tot 5 daarom achterwege hebben gelaten, temeer daar Veldhuizen studie nergens blij geeft van de ambitie om voor taaltheoretici echt relevant te willen zijn. De *implied reader* van haar studie lijkt me op de keper beschouwd toch nog steeds de mediëvist en historisch letterkundige te zijn – getuige daarvan ook de uitgeverij, Verloren.

De cultuurhistorische contextualisering die naar mijn mening van bij het begin als evidente mediëvistische voorkennis had moeten worden verrekend, wordt in de comparatieve conclusies die in hoofdstuk 6 worden gepresenteerd eindelijk bovengedaald en ingezet als postuum verklaringsmechanisme. De verschillen in visie op schadelijk spreekgedrag tussen het kerkelijke en het profaan-ethische domein blijken dusdanig klein te zijn dat ze niet apart maar samen worden besproken (het juridische domein wordt niet in de comparatieve synthese betrokken omdat de geanalyseerde bronnen te weinig representatief waren). In beide blijkt namelijk de morele dimensie te domineren. Pas op dit punt wordt de lezer geïnformeerd over het mens- en wereldbeeld dat aan de morele dominantie in cultuuruitingen ten grondslag ligt. De kern daarvan ligt in de scheiding tussen lichaam en ziel, een scheiding die noodzakelijkerwijs ook het discours over schadelijk spreekgedrag bepaalt. Teksten uit beide domeinen gaan ervan uit dat de tong gedisciplineerd moet worden omdat dit lichaamsdeel de poort is die de binnenwereld van de ziel en de fysieke buitenwereld met elkaar verbindt (i.e. de ‘containermetafoor’). In

beide domeinen blijkt er voorts zowel aandacht te zijn voor de *grace-threatening* effecten van schadelijk spreken als voor *face-threatening* effecten – een te verwachten conclusie voor een periode waarin religie en sociaal leven doordrenkt waren van elkaar. Vanzelfsprekend is ten slotte ook de uitkomst dat niet alleen in het profaan-ethische domein maar ook in het kerkelijke domein een grotere aandacht bestaat voor de schadelijke potentie van de tong van de leek dan voor die van de clericus: de medioneerlandicus die de inhoud van de als moraaltheologisch gerubriceerde teksten kent, weet immers dat ze over het algemeen een catechetische inhoud hebben die juist gericht is op de omgang van de priester met de leek.

Net zoals dat het geval was in de drie vorige hoofdstukken zijn ook in hoofdstuk 6 de gepresenteerde resultaten niet kritisch navolgbaar. De vermelding dat ‘*juist grensgevallen* in de teksten in het kerkelijke en het profaan-ethische domein *veel* aandacht krijgen’ (p. 138) moeten we gewoon aannemen aangezien in het onderzoek nergens kwantitatieve gegevens werden vermeld en we dus geen zicht hebben gekregen op hoe vaak welke typen gevallen in welke typen bron-teksten voorkomen – niet dat we het voormelde niet zouden willen aannemen: ook deze bevinding bezit een hoge mate aan evidentie. Positief is dat in de conclusies geregeld wordt teruggekoppeld naar de auteurs die in het historiografische overzicht in hoofdstuk 1 aan bod gekomen zijn. Zo blijkt, anders dan Sandy Bardsley (2006, 2007) heeft kunnen aantonen voor de Middelen-gelse literatuur, *gender* geen belangrijke categorie te zijn en blijken vrouwen sowieso opvallend afwezig, behalve in het *Sottenschip*, het meest recente werk uit het corpus. In de conclusies wordt ook licht gepolemiseerd met Dumolyn en Haemers. De geanalyseerde teksten blijken namelijk geen zicht te geven op sociale klasse, en de visies op spreken die erin zijn uitgedrukt blijken nooit exclusief verbonden te zijn met concrete historische gebeurtenissen, maar altijd ook ingebed in een overkoepelend discours dat verbonden is met overgeleverde autoriteiten (p. 145).

Dit overkoepelend discours, zo stelt Veldhuizen aan het slot van haar studie, is ‘het discours van de ongetemde tong’ (p. 148). Naar aanleiding

van deze naar de titel terugverwijzende frase wil ik nog een laatste kritische opmerking formuleren. Door de studie heen antropomorfiseert Veldhuizen complexloos en zonder uitdrukkelijke verantwoording 'de tong'. De lezer krijgt wel een impliciete motivering doordat Veldhuizen de inleiding opent met het middeleeuwse spreekwoord 'Tong breekt been, al heeft ze er geen' (p. 9), een in Middelnederlandse bronnen veelvoorkomende uitdrukking waarin de tong inderdaad gepersonifieerd is: de tong veroorzaakt een beenbreuk. Veldhuizen verzuimt de stijlfiguur van de personificatie in verband te brengen met de compacte vorm die eigen is aan het genre van het *proverbium* (genre is geen aandachtspunt in de studie) en spreekt vervolgens zelf op zulk een persistente wijze over 'de tong' als subject dat de lezer zou kunnen denken dat de middeleeuwse auteurs uit haar corpus dit ook systematisch doen. Ze suggereert daardoor dat Middelnederlandse auteurs de tong zouden zien als een object dat daadwerkelijk autonoom kan opereren, net zoals dat het geval is bij sommige van de schriftloze volkeren die het studieobject hebben gevormd van de antropologische studies die Veldhuizen heeft geconsulteerd.⁴ Deze suggestie is misleidend. Wie vertrouwd is met de beginselen van het middeleeuwse mensbeeld weet dat het de menselijke ziel is die door middel van haar lagere en hogere vermogens het lichaam, en dus ook de tong, beweegt. Of ze die ten goede of ten kwade beweegt, hangt af – zo blijkt ook overvloedig uit de studie van Veldhuizen – van de mate waarin de individuele ziel de transpersoonlijke deugden heeft geïntegreerd. Wanneer middeleeuwse auteurs het handelende vermogen van de ziel naar een – in wezen dood – lichaamsdeel overdragen, is sprake van een stijlfiguur, *in casu* de personificatie, en niet van een animistische blik. In een studie met cultuurhistorische ambitie zou

dit verschil expliciet gemaakt moeten worden, zoniet dreigt *cultural bias*.⁵ Het laatste wat een medioneerlandica daarom zou moeten doen is zelf onbehoedzaam omspringen met die stijlfiguur, hoe leuk die ook leest. Toch is het precies dat wat door het boek heen gebeurt. 'De tong wordt gepresenteerd als een lichaamsdeel dat op zichzelf staat. De tong heeft een eigen wil. En dat niet alleen. De tong heeft een eigen kwade wil. Zij is geneigd tot het kwade, zoals in *Spiegel der sonden* (rijm en proza) staat. En: "Die sine tonghe dwingt vander haest / dat hi Gode es alder naest" aldus het profaan-ethische *Dietsche doctrinale*' (p. 149). Anders dan wordt gesuggereerd, is de tong in de geciteerde zin *geen* grammaticaal subject. Het citaat zegt uitdrukkelijk dat het *niet* de tong is die dwingt, maar de mens(elijke ziel) die de tong bedwingt. De tong wordt *niet* gepresenteerd als een lichaamsdeel dat op zichzelf staat en heeft *geen* eigen wil. Zulke vervormende parafrasen die verzaken aan een zorgvuldige lectuur met verrekening van precieze woordbetekenissen en stilistische aspecten, komen vaak in deze studie voor. Het is een symptomatisch gevolg van de gekozen onderzoekspzet: een cultuurhistorische vraagstelling van antropologische allure die middels een sociolinguïstisch analysemodel wordt onderzocht aan de hand van een zeer groot en divers tekstcorpus.

Wie zo'n stoute aanpak als medioneerlandica aandurft, verdient een oprecht *chapeau*. Maar als dit boek iets duidelijk maakt, dan is het dat vakoverschrijdend onderzoek met innovatieve methoden een delicate onderneming is waarvan we niet kunnen verwachten dat beginnende onderzoekers ze zonder meer tot een goed einde brengen, tenzij misschien in een enkel geval van genialiteit. Of tenzij de junior intens wordt gevormd en begeleid door een interdisciplinair team van zeer betrokken promotoren. Zolang wij, over-

4 Een antropologische studie waaraan Veldhuizen meermaals refereert is bv. Mary Douglas, *Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*. Londen: Routledge and Kegan Paul, 1966.

5 Mary Douglas, 'Cultural Bias', in: Idem (red.), *In the Active Voice*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1982, 183-254. Voor een wat ouderwets geformuleerde maar daarom niet minder revelerende analyse

van het door leken makkelijk miskende onderscheid tussen het magische mens- en wereldbeeld dat is uitgedrukt in de oratuur van schriftloze volkeren en het *schijnbaar* magische mens- en wereldbeeld dat we in middeleeuwse teksten tegenkomen, zie Clive S. Lewis, 'The medieval situation', in: Idem, *The discarded image. An introduction to medieval and renaissance literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 1964, 1-13.

vraagde seniors, daar niet de tijd voor kunnen maken, moeten we het promotieonderzoek misschien toch weer wat schoolser gaan opvatten, als een specialisatieproef met het eenvoudige doel de beheersing aan te tonen van beproefde methoden. De vleugels breder uitslaan kan altijd later nog.

Adres van de auteur: Ruusbroecgenootschap, Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, B-2000.

Over een monumentalistische bakker, zotten en Plato

BAS JONGENELEN

Naar aanleiding van: Jeroen Vandommele & Ruud Ryckaert (red.), *Menich Constich Gheest. Het Antwerpse landjuweel van 1561 anders bekeken*. Themanummer van *Jaarboek de Fontaine* 61-62 (2011-2012). 157 p., ISSN 2030-2231, prijs: €2,- (binnen België) of €8,- (buiten België).

Van het *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fontaine' te Gent* weet je nooit wat je kunt verwachten. Artikelen over zeventiende-eeuwse schilderkunst, negentiende-eeuwse zangwedstrijden en een teksteditie van een spel van sinne... ze kunnen er allemaal in, op voorwaarde dat er een link is met rederijkers. Er zijn mensen die van verrassingen houden, ik behoor daar niet toe. Toegegeven: in ieder nummer staat iets interessants voor mij, maar ik zit niet te wachten op een artikel over hoe Prudens van Duyse te plaatsen is in negentiende-eeuwse zangspelen. Zo blijft het *Jaarboek de Fontaine* (JdF) steeds weer een verrassing. Er zijn gelukkig ook uitzonderingen, dat zijn de themanummers van JdF. Deze themanummers zitten vaak stevig in elkaar en belichten een thema meestal goed vanuit diverse hoeken. Het *Jaarboek 2011-2012* (verschenen in 2014) is zo'n themanummer. In 2011 was het 450 jaar geleden dat het Antwerpse Landjuweel gehouden werd en om dat jubileum te vieren, besloot de redactie van JdF tot een *call for papers*. Vier mensen hebben hierop gereageerd: Arjan van Dixhoorn, Ruben Buys, Todd M. Richardson en Dirk Coigneau. Jeroen Vandommele en Ruud Ryckaert traden op als gastredacteuren

en schreven de algemene inleiding. Jammer dat er slechts vier artikelen gepubliceerd konden worden, want meer is in dit geval beter. *Size does matter sometimes*.

De inleiding doet wat zij moet doen: het geheel inleiden, zodat de overige auteurs meteen tot de kern kunnen komen en geen ruimte verspillen met vragen als wat een Landjuweel eigenlijk is en hoe dat zit met de tekstuitgave van Willem Silvius uit 1562. In slechts zeven pagina's wordt het Antwerpse Landjuweel ingeleid. Het is bijzonder handig om op zo weinig bladzijden alle feiten op een rijtje te hebben. Natuurlijk, de proefschriften van beide redacteurs geven heel veel meer informatie, maar deze beknopte inleiding recapituleert de belangrijkste en opvallendste dingen.¹ Dat er in de uitgave van Willem Silvius 105 teksten staan, bijvoorbeeld. Wist u dat? Ik had dat getal even niet paraat. En dat dit zo'n 10% (tien procent!) van het overgeleverde volkstalige toneel van de zestiende eeuw is. Ik zou het zo gauw niet gegokt hebben. Niet alleen is dit boek van Silvius belangrijk voor de Nederlandse literatuur, ook op Europees niveau staat Silvius op eenzame hoogte. Ook wat bekendere feiten passeren de revue: het Landjuweel in Antwerpen was nummer zeven van de reeks, en daarmee het sluitstuk. In 1515 ging de eerste wedstrijd in Mechelen van start, om iedere drie jaar herhaald te worden. Een Landjuweel was een interstedelijke wedstrijd op diverse literaire onderdelen, maar de winnaar van de klucht (het esbattement) werd gezien als de algemene *over all*-winnaar en moest het eerstvolgende Landjuweel organiseren. Bovendien moesten de te winnen prijzen vermeerderd worden, dus als er voor een bepaald onderdeel één zilveren schaal op het eerste Landjuweel gewonnen kon worden, dan was die prijs twee zilveren schalen op het tweede Landjuweel. De Antwerpse rederijderskamer De Violieren won het Landjuweel in Diest in 1541

¹ Jeroen Vandommele, *Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerpse Landjuweel van 1561*. Hilversum: Verloren, 2011 en Ruud Ryckaert, *De Antwerpse spelen van 1561 naar de editie Silvius (Antwerpen 1562) uitgegeven met inleiding, annotaties en registers, I-II*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2011.

en had dus in 1544 het Landjuweel moeten organiseren. Door de precaire toestand op het gebied van politiek en religie en door de oorlogen tussen het Habsburgse Rijk, Frankrijk en Engeland kwam het er maar niet van. Pas na de vrede van Cateau-Cambrésis in 1559 werd de situatie zo stabiel dat een groots Landjuweel georganiseerd kon worden. Een rederijkerskamer die mee wilde doen aan het Landjuweel moest voor alle onderdelen een bijdrage leveren, kon een kamer dat niet opbrengen, dan was er nog het Haagspel. Een Haagspel was een toneelcompetitie op losse onderdelen – een soort Landjuweel *light*. Veertien rederijkerskamers uit het hertogdom Brabant (en Mechelen, dat strikt genomen niet tot het hertogdom behoorde) gaven *acte de présence* in Antwerpen, wat resulteerde in een entree van 1.300 man te paard, tweehonderd grote praalwagens en honderden vaandeldragers, pages, narren, muzikanten en ander voetvolk. Zondag 3 augustus werd gevuld met deze optocht die begon aan de Keizerspoort en die liep naar het centrum van de Scheldestad. Uiteraard ontbreekt *usual suspect* Richard Clough niet, de Engelsman die in een brief naar huis schreef dat *This was the strangest matter I ever saw*. Kortom, in deze inleiding staat alles wat je moet weten over het Landjuweel van 1561 netjes bij elkaar.

Over het algemeen wordt 1561 gezien als het hoogtepunt en eindpunt van de rederijkerscultuur, Herman Pleij beschrijft het min of meer zo in *Het gevleugelde woord*.² Met het Antwerpse Landjuweel voorop en het Rotterdamse rhetorijckfeest (een kleinere competitie uit 1561, maar ook een waarvan de teksten door Willem Silvius uitgegeven zijn) daar achteraan wordt betoogd dat de rederijkerscultuur daarna snel in verval raakte, ten gunste van meer Renaissancistische genres als het sonnet, het epigram en de klasieke tragedie. Karel Porteman en Mieke Smits-Veldt doen er nog een schepje bovenop in *Een nieuw vaderland voor de Muzen*.³ In 1561 zien zij de laatste stuiptrekkingen van een inmiddels ver-

ouderde rederijkerstraditie. De deelnemers van het Landjuweel zagen dit anders, niemand gaat meedoen met een wedstrijd stuiptrekkingen van een voorbije cultuur. Hoe de rederijkers dit zelf zagen, probeert Arjan van Dixhoorn te achterhalen. Van Dixhoorn ziet het Landjuweel niet als een scharnierpunt, of als een aparte gebeurtenis. Het is ook helemaal niet bijzonder dat de teksten gedrukt zijn, want rederijkersteksten werden al veel langer gedrukt. De kamers die prijzen hadden gewonnen in Antwerpen, waren daar trots op, maar ze gingen er allemaal van uit dat er over in Den Bosch. Niemand kon toen weten dat dit Landjuweel er niet meer van zou komen en dat zij in 1561 in Antwerpen blijkbaar iets heel bijzonders meegemaakt hadden. Het Antwerpse Landjuweel was in hun ogen geen hoogtepunt, maar een gewoon punt in de tijd-ruimte-curve. Ja, het was het grootste Landjuweel ooit meegemaakt, maar wat zou Den Bosch ervan maken? Van Dixhoorn noemt dit de monumentalisering van het festival: het Landjuweel is een gedenkwaardig monument en een voorbeeld voor organisaties van (kleinere) wedstrijden, maar van een soort stoppen op het hoogtepunt is geen sprake. Door met een reeks van publicaties te komen, toont Arjan van Dixhoorn overtuigend aan dat het Antwerpse Landjuweel indertijd niet gezien werd als een kentering. Want waarom zouden anders rederijkersteksten als Jan van den Berghes *Leenhof der Gilden* (1564), Jan Baptist Houwaerts *Retrogiatie Incarnatie* (1563), Lucas de Heeres *Den Hof en Boomgaert der Poesien* (1565), en herdrukken van Anna Bijns en Jan van der Dale verschijnen? Het Landjuweel werd niet nostalgisch herdacht, niet als Romantische mijmering naar een tijd die nooit meer terug zou komen, nee, het Landjuweel werd herdacht als springlevend bewijs dat de retorica een praktische filosofie verwoordt in de volkstaal. Antwerpen 1561 zien als eindpunt en stuiptrekking van een literatuur is van veel later datum.

2 Herman Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007, 709-717.

3 Karel Porteman en Mieke Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 30-33.

Filosofie staat ook centraal in het artikel van Ruben Buys, hij onderzocht het zinnespel van de Diestse rederijkerskamer De Christusogen. Zijn onderzoeksverslag is vrij kort, vooral ook omdat De Christusogen het hem niet moeilijk hebben gemaakt: hun zinnespel is platoons. Althans, het is te karakteriseren als een eclectisch georiënteerd christelijk platonisme. Doordat Diest De Liefde verbindt met God (mede gebaseerd op 1 Johannes 4, waarin de Liefde als belangrijkste karaktertrek van God wordt benoemd), is er sprake van een hogere idee. Het hogere idee is bij God en het personage De Mensche beseft dat in het omslagpunt van het zinnespel. Hij dient zich nederig op te stellen ten opzichte van het hogere, hij dient de woorden van Paulus te volgen, namelijk dat de drie hoofddeugden zijn: geloof, hoop en liefde. De relatie van deze deugden, de mens en God is een vorm van christelijk platonisme. Ruben Buys signaleert echter dat het spel van zinne niet zuiver platoons is, het is een eclectisch platonisme. Er zijn meer wijsgerige tradities betrokken bij De Mensche, zoals die van Aristoteles, Cicero en Seneca. Helaas is hij niet eraan toegekomen om ook verwijzingen naar deze auteurs op een rijtje te zetten. Daarmee blijft de conclusie een beetje hangen: het Diestse spel van zinne is platoons en meer; dat platoonse is aangetoond, dat 'meer' moeten we maar geloven op het woord van de auteur. Alsof het artikel van Buys nog niet af is, dat gevoel overheerst.

De bijdrage van Todd M. Richardson gaat ook over De Christusogen uit Diest, maar dan over de factie. Een factie is een kort, humoristisch toneelstukje dat afgesloten wordt met een liedje. Maar liefst zestien personages maken hun opwachting in de factie van De Christusogen uit Diest; en het zijn allemaal 'hoofden'. Dertien hoofden komen langs bij Thoof van alle Vreemde Hoofden en zijn twee assistenten Thoof vol Ghnuechten en Thoof vol Sorghen. Dit driemanschap bepaalt wie er wel welkom is op het Antwerpse feest en wie niet. De hoofden zijn allemaal symbolen voor menselijke ondeugden als dwaasheid, drankzucht, onbetrouwbaarheid et cetera. Ieder hoofd stelt zich voor en vraagt of hij in het ledenboek ingeschreven mag worden. In veel gevallen is dat geen enkel probleem. In sommige gevallen worden er aan de inschrijving

voorwaarden gesteld: zo moet Thoof vol Keyen de kei weg laten snijden, Thoof vol Hoppen moet eerst gaan slapen om de drank uit zijn lichaam te verdrijven, Thoof vol Lueghenen moet zijn leven beteren en Thoof vol Sweeren moet een muts opzetten, zodat niemand met de bulden geconfronteerd wordt. Er zijn ook hoofden die niet op het feest mogen komen, omdat hun eigenschappen te erg zijn. De hoofden vol Orloghen, Hayrs en Luysen wordt de toegang geweigerd. Deze drie hoofden staan symbool voor moord, valsheid en besmettelijke ziekten; zaken die met een vrolijk feest niets te maken hebben. Met de hoofden die wel welkom zijn op het feest, wordt een liedje gezongen. Het thema van het lied is dat vrolijkheid belangrijk is, maar 'schimp en vilonije' (v. 215) niet thuishoren op een feest. Richardson ziet een parallel met de prent *Sottenbollen* van Pieter Bruegel. Op deze prent zijn veel zotten te zien die een bal bij zich hebben. Vanwege het woord 'bol' wordt de associatie gewekt dat het niet een zot balspel is, maar dat de personages op de prent zot in hun bol zijn. Richardson trekt de associatie door met bol en hoofd, om zo bij de factie van Diest te komen. De personages van die factie zijn tenslotte ook zot in hun hoofd. Zestiende-eeuwse humor drijft voor een deel op dit soort associaties en Richardson laat duidelijk zien dat literatuur en beeldende kunst heel veel met elkaar te maken hebben. Maar er is wel iets wat Richardson laat liggen. De factie geeft een mooie opsomming van ondeugden die wel en die niet door de beugel kunnen en van daden die meer dan een ondeugd genoemd worden. Mannen en paarden worden niet genoemd, het is een zaak van 'wie de schoen past, trekke hem aan'. Dit past binnen de normen zoals de leden van De Christusogen dit formuleren in hun lied: indien zij schuldigen zouden aanwijzen en indien zij zouden aantonen welke personen zich aan welk ondeugdelijk gedrag schuldig maakten, dan zouden zij zich bezig houden met 'schimp en vilonije'. Daarmee zouden zij hun eigen regel ondergraven en het feest niet tot een feest maken, maar tot een evenement van *naming and shaming*. Deze reflectie is niet op de prent van Bruegel te zien, dus op dit punt lopen beeldende kunst en literatuur weer uit elkaar; dat er (associatieve) raakvlakken tussen die

twee kunsten zijn, is absoluut zeker.

Toen ik begon aan de bijdrage van Dirk Coigneau over de auteur die zich 'Verbeyt den Tijt' noemt, hoopte ik stiekem dat er nieuw werk aan hem toegeschreven kon worden. Heeft Coigneau een refrein met 'Verbeyt den Tijt' als acrostichon gevonden? Of een spel van sinne waar halverwege dit devies tussen neus en lippen door vermeld wordt? Nee. Dat is te mooi om waar te zijn. Is de identiteit van Verbeyt den Tijt definitief achterhaald? Nou, daar moeten wij het eens over hebben. Verbeyt den Tijt schreef voor de Antwerpse rederijderskamer De Olijftak en wie hij was, is niet bekend, hoewel hij mogelijk Bertelmeeus Conincx heette. Dat heeft Dirk Coigneau er niet van weerhouden toch een portret van deze auteur te schetsen, want er is toch aardig wat werk van hem bekend, met name refreinen. Zo heeft hij geschreven over het geloof en is hij wat dat betreft een gewone rederijker die refreinen in het vroege schreef. Coigneau toont echter aan dat in een aantal van die vroege refreinen niet zozeer het geloof zelf centraal staat, als wel de haters en vervolgers van het geloof. Dat plaatst zo'n refrein in een andere context, bovendien is er nog een refrein waarin betoogd wordt dat niet de kerk, doch Christus gekend dient te worden. Bij oppervlakkige lezing zijn deze refreinen algemeen christelijk (en daarmee ook katholiek), bij een meer secure lezing komen er reformatorische aspecten aan het licht. Verbeyt den Tijt moet dus geplaatst worden in de reformatorische hoek. Terug naar Bertelmeeus Conincx. Er was een Antwerpse bakker met die naam, maar dat zegt verder niets. Behalve dan dat refreinenverzamelaar Jan de Brune ook een bakker was en dat Verbeyt den Tijt vaak voorkomt in de verzameling van De Brune. Helpt de ene

bakker de andere? Coigneau stipt het aan, maar de conclusie Verbeyt den Tijt = Bertelmeeus Conincx durft hij niet zo hard te maken. Er zijn daarvoor toch ook weer te veel onzekerheden. Verbeyt den Tijt schreef reformatorische refreinen en de naam Conincx was niet onbekend in Antwerpse Lutherse kringen – maar bij de reformatorische refreinwedstrijden in Brussel in 1581 was hij niet betrokken. Zo overtuigd was hij dus ook weer niet van zijn zaak. En net zo min is Coigneau overtuigd van de identiteit van Verbeyt den Tijt. Mag ik dat wel zijn? Volgens mij kan wel gezegd worden dat Bertelmeeus Conincx het auteursdevies Verbeyt den Tijt aannam. Zullen we ooit meer te weten komen van deze bakker? De tijd zal het leren.

Onder de titel *Menich constich gheest* heeft JdF een puike bundel afgeleverd. Vier goede artikelen en heldere inleiding die samenhangen. De bijdragen schieten niet alle kanten uit. Complimenten voor de redacteurs die de samenhang bewaakt hebben. Het grootste minpunt van deze bundel is dat er slechts vier artikelen in staan. Waarom niet ook een artikel over de relatie tussen het Antwerpse Landjuweel en het Rotterdamse rethorijckfeest dat in hetzelfde jaar gehouden werd? Waarom is er niet een artikel dat de bijdragen van één rederijderskamer in onderlinge samenhang onderzoekt? En zo zijn er nog wat vragen en thema's te bedenken die niet hadden misstaan. Verbeid uw tijd tot 2061, dan komt JdF met een uitgebreide bundel die alle voorgaande bundels overbodig maakt.

Adres van de auteur: Fontys Lerarenopleiding Tilburg, Prof. Goossenslaan 1-01, NL-5022 DM Tilburg, b.jongenelen@fontys.nl.

Inhoud/Contents

FRED LODDER	Een erotische boerde	71
LISANNE VROOMEN	Ick byn verdoelt op deser jacht <i>Gedachten over het publiek van Berlijn, SBB-PK, mgo 185 en de rol van de wereld</i>	91
GERARD BOUWMEESTER	Augustijnken primair <i>Over het feitelijke en geïntendeerde primaire publiek van Augustijnkens oeuvre</i>	108
VEERLE FRAETERS	Naar aanleiding van .../Apropos of ... Stoute woorden <i>De ongetemde tong. Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige woorden in het Middelnederlands 1300-1550.</i> MARTINE VELDHIJZEN	129
BAS JONGENELEN	Over een monumentalistische bakker, zotten en Plato <i>Menich Constich Gheest. Het Antwerpse landjuweel van 1561 anders bekeken.</i> JEROEN VANDOMMELE & RUUD RYCKAERT (red.)	134